

U skladu s tim, šuštavi se fonemi dijele na dvije skupine. Prvoj pripadaju Š, Š, P, T, i K, jer se javljaju u običnim šuštavim skupovima, a drugoj F, C, Č, Ć i H, koji se javljaju u osebnim skupovima. Takva podjela odgovara i jezičnom osjećaju. Glasovi *f* (—F), *c* (—C), *dz* (+C), *č* (—Č), *dž* (+Č), *ć* (—Ć), *đ*, (+Đ) i *h* (—H) zadaju najviše brige i onima što uče jezik i onima što ga proučavaju — gramatičarima, piscima pravopisa, dijalektolozima. Nije stoga čudo da glas *c*, unatoč načelu »piši kako govoriš«, bilježimo na četiri načina: *c* (cijepiti), *tc* (otcijepiti), *ts* (hrvatski), *ds* (odsjeći).

15. Kao što smo utvrdili osebnost šuštavih skupova na osnovi odsutnosti veze sa zvonkim suglasnicima, tako bismo mogli utvrditi i osebnost zvonkih dvočlanih skupova na osnovi odsutnosti veze sa šuštavim suglasnicima. Zvučnost i bezvučnost ovdje ne dolaze u obzir, jer izbor između njih u zvonkom pojasu nije moguć ni na razini skupa ni na razini fonema. Običnim ćemo vezama smatrati one u kojima na drugom mjestu ne dolaze nosni suglasnici *n* i *nj*, a osebnima veze kao *mn* i *mnj*. Obični će ili tipični skupovi biti: *mr*, *ml*, *mlj*, *vr*, *vl*, *vlj*; oni se, naime, povezuju sa šuštavim *S* — *smrad*, *smlaćiti*, *smljeti*, *svratiti* . . . Međutim, razlika je između običnih i osebnih skupova u zvonkom pojasu manje važna od iste razlike u šuštavom pojasu. I u vezama kao *ml*, *mlj*, *mr*, *vr* i u vezama kao *mn*, poredak je zvukovnih obilježja jednak: usnenost se ostvaruje prije neusnenosti.

U završnom dijelu sloga, višočlani su suglasnički skupovi rijetki. Gramatičari ističu da su obične samo one veze u kojima imamo dva šuštava suglasnika: —*ST*, +*ST*, —*ŠT*, +*ŠT* = *st*, *zd*, *št*, *žd*. Takvo mišljenje nije uvjerljivo, što nam pokazuju primjeri kao *murvca*, *umrtvljen*, *obradvljen*. Podjela na slogove *murvca*, *u-mrt-vljen*, *o-brad-vljen* bila bi, po Maretiću, neispravna stoga što nema riječi s početnim skupovima *vc-* i *vlj-*, a podjela *murv-ca*, *o-bradv-ljen*, *u-mrtv-ljen* bila bi neispravna stoga što nema riječi sa završnim skupovima *-rv*, *-dv*, *-tv*.

U jeziku valja uvijek razlikovati ono što je potvrđeno i ono što je ostvarivo. Jezični je sustav skup mogućnosti, a sve se mogućnosti ne moraju uvijek i ostvariti. Ako nemamo riječi *ab*, iz toga ne slijedi da suglasnik *b* nije ostvariv na kraju sloga iza samoglasnika *a*: riječi kao *slab* dokazuju protivno. Na isti nam način veze *mr-*, *ml-*, *mlj-*, *vr-*, *vl-* (*mrak*, *mlak*, *mljeti*, *vrag*, *vlat*) pokazuju da su mogući skupovi zvonkih suglasnika u kojima na prvom mjestu dolazi usneni, a na drugom neusneni glas. Zato možemo zaključiti da je skup *vlj-* ostvariv na početku sloga, te da je pravilna podjela *o-bradv-ljen*, *u-mrtv-ljen*. Riječi kao *šarm*, *šturm*, iako tuđice, pokazuju da je poredak zvonkih suglasnika na kraju sloga obrnut u odnosu na poredak istih suglasnika u prvom dijelu sloga. Iza slogotvornog člana najprije se ostvaruje neusneni glas, a zatim usneni. Neusneni su zvonki suglasnici uvijek po položaju bliži samoglasnicima: *mra-* : *-arm* (*mrak* : *šarm*). Prema početnom *vr-* možemo,

slogove ovako: *murv-ca*. Ovu je u pitanju, naravno, podjela na slogove u govoru, a ne u pismu. Pravopis ne odražava uvijek gramatičku i fonološku strukturu, jer mora voditi računa o praktičnim potrebama.

16. Sve što je rečeno o razdiobi glasova unutar sloga dalo bi se sažeti ovako:

a) zvonki suglasnici *v, m, l, n, lj, nj*, polusamoglasnik *j* i samoglasnici *a, e, i, o, u* ostvarivi su u središnjem dijelu sloga, a šuštavi suglasnici u rubnim dijelovima, početnom i dočetnom; zvonki je pojas uvijek prisutan, a šuštavi pojasi mogu biti prisutni i odsutni;

b) zvonki se pojas dijeli na nesuglasnički i suglasnički dio; nesuglasnički dio (*a, e, i, o, u, j*) uvijek je središnji u odnosu na suglasnički dio: *rječnik – Klajn* (Klein); zvonki se pojas raščlanjuje u isti mah i drukčije: na slogotvorni i neslogotvorni dio; slogotvorni je odsječak obavezan, uvijek prisutan: *a, e, i, o, u, r* (u tuđicama i *l*), neslogotvorni može biti i odsutan;

c) u suglasničkom zvonkom pojasu razlikujemo unutarne i izvanjske članove; unutarnji se članovi ostvaruju u neposrednoj blizini samoglasnika ili polusamoglasnika, a izvanjski članovi mogu biti odvojeni od samoglasnika zvonkim suglasnicima; izvanjski su članovi usneni suglasnici *m* i *v*: *mra-, vra-, -arm, -urv* (mrak, vrat, šarm, murv-ca); *r* je uvijek unutarnji član: *rj-, vr-, -rv* (rječnik, vreti, murv-ca); ostali su zvonki suglasnici unutarnji u pred-slogotvornom položaju, ali se čini da mogu biti i izvanjski u položaju iza samoglasnika i *r*: *šmarn, Karl*; skupovi su kao *-rn, -rl* izvanredno rijetki i dolaze isključivo u tuđicama, pa bi njihovu fonološku vrijednost valjalo potanje proučiti; jedno je, ipak, sigurno: takve skupove moramo smatrati osebnim ili netipičnim;

d) u šuštavom pojasu, kad su u pitanju obični ili tipični skupovi, tjesnačni se suglasnici ostvaruju ispred zatvornih; to vrijedi i za početni i za dočetni dio sloga: *st-ra-st*; u osebnim skupovima, poredak može biti obrnut: *ps-ovati, (h)a-ps*; u takvim skupovima oba člana znaju biti iste naravi, tjesnačni ili zatvorni: *sf-era, pt-ica, smara-gd*; šuštavi pojas dopušta izbor između zvučnosti i bezzvučnosti, ali isključivo na razini skupa (izbor ne postoji na razini pojedinačnih fonema).

17. Pojedina zvukovna obilježja supostoje u okviru istog sloga i vezana su uz određeni položaj. Za njih kažemo da su u protivštini ili kontrastu. Tako je u običnim skupovima tjesnačnost vezana uz prvi položaj šuštavog pojasa, a zatvornost uz drugi: *s-t, š-p, z-g, ž-d*; tjesnačnost su i zatvornost, prema tome, u protivštini. Zvonkost su i šuštavost također u protivštini, jer mogu supostojati u okviru istog sloga, pri čemu je zvonkost vezana uz središnji pojas, a šuštavost uz rubne pojase.

U opreci su ili opoziciji, naprotiv, ona zvukovna obilježja koja se uzajamno isključuju iz istog stanja, tako da ostvarenje jednog onemogućuje istodobno ostvarenje drugog u danom položaju. Zvučnost su i bezvučnost u opreci, jer se uzajamno isključuju iz istog stanja u okviru šuštavog pojasa: *st-rava* – *zd-rava*. Zubnost (dentalnost) u opreci je s nepčanošću (palatalnošću) u prvoj točki šuštavog pojasa: *s-trojiti* – *š-trojiti*, *z-bir* – *ž-bir*.

Postoje zvukovna obilježja ostvariva u položaju koji se svodi na točku, najmanji mogući odsječak slijeda, te zvukovna obilježja ostvariva u odsječcima većim od točke. Prva se vladaju kao čestice, druga kao valovi. Svojstva čestica imaju npr. tjesnačnost, zatvornost, nepčanost. Tjesnačnost je ostvariva u prvoj točki šuštavog pojasa, zatvornost u drugoj: *st*, *št*, *zd*, *žd*, *sk*, *šk*, *zg*, *žg*, *sp*, *šp*, *zb*, *žb* (*st-roj*, *št-ap*, *zd-anje*, *žd-ral*, *sk-up*, *šk-rabica*, *zg-lob*, *žg-ati*, *sp-oj*, *šp-inat*, *zb-og*, *žb-ica*). U osebnim skupovima, istina, i tjesnačnost i zatvornost mogu obuhvatiti čitav šuštavi pojas: *sf-inga* – *pt-ica*, ali iz toga ne proizlazi zaključak da ta obilježja imaju i svojstva vala. Kao valovi vladaju se ona obilježja koja pri ostvarivanju obavezno prelaze okvir jedne točke: u šuštavom pojasu jedan suglasnik ne može biti zvučan, a drugi bezvučan, već oba moraju biti ili zvučni ili bezvučni. Oba suglasnika, naprotiv, ne moraju biti ni tjesnačni, ni zatvorni, ni nepčani glasovi. Pored skupova kao *sf*, *pt* ili *šč*, postoje i skupovi kao *sp*, *ps* ili *št*, u kojima je samo jedan član tjesnačan, zatvoran i nepčan. Upravo stoga što se mogu ostvariti u odsječku koji nije veći od točke, tjesnačnost, zatvornost i nepčanost imaju svojstva čestice. Obilježja kao zvučnost, bezvučnost, zvonkost i šuštavost imaju svojstva vala, jer moraju obuhvatiti odsječak veći od točke svaki put kad su bar dva mjesta popunjena. Primjeri kao *s-oba*, *d-oba*, *r-ta*, u kojima se bezvučnost, zvučnost, šuštavost i zvonkost prividno ostvaruju u jednoj točki, predstavljaju pojase u kojima sva mjesta osim jednog ostaju prazna. Čim se popune praznine: *sø* → *st*, *ød* → *zd*, *ør* → *vr*, izbija na vidjelo činjenica da se navedena obilježja vladaju kao valovi.

18. U skladu s rečenim, sve se zvukovne crte dadu svrstati u jednu od ovih četiriju skupina:

a) obilježja koja se vladaju kao valovi i služe za oblikovanje protivština; primjer: šuštavost – zvonkost;

b) obilježja koja se vladaju kao valovi i služe za oblikovanje opreka; primjer: zvučnost – bezvučnost;

c) obilježja koja se vladaju kao čestice i služe za oblikovanje protivština; primjeri: tjesnačnost – zatvornost u običnom (tipičnom) šuštavom pojasu, usnenost – neusnenost u zvonkom suglasničkom pojasu;

d) obilježja koja se vladaju kao čestice i služe za oblikovanje opreka; pri-

glasa (ur^v – ur^m, mur^v-ca – štur^m).

Jedino obilježja pod d) zaslužuju u punoj mjeri naziv fonematska, jer su samo ona značajna za posebnost pojedinih fonema. Isti par fonetskih osobina može u jednom položaju biti značajan za opreke, a u drugom za protivštine. Tako je u šuštavom pojasu usnenost – neusnenost fonematska opreka: *spol* – *stol*, a u zvonkom pojasu protivština: *vlast*, *mnogo*.

Na pitanja postavljena u t. 1 možemo sada nedvosmisleno odgovoriti:

a) *v* je zvonki glas; to se vidi po tome što se on prilagođuje po zvučnosti ostalim suglasnicima, ostvarivali se oni prije ili poslije njega, i po tome što ulazi u sastav središnjeg pojasa – *v* se nikad ne javlja ispred šuštavih glasova u prvom dijelu sloga ni iza šuštavih glasova u završnom dijelu sloga;

b) *v* nije zvučni glas, jer ga prepoznajemo u glasnom govoru i onda kad ga izgovaramo bez titranja glasnica – *čvrst*;

c) *f* i *v* nisu parnjaci; *f* se ostvaruje u šuštavim i osebnim skupovima, a *v* pripada običnim skupovima i zvonkom pojasu: između *f* i *v* ima dosta sličnosti s obzirom na fiziološka svojstva i razdiobu: oba su glasa zubno-usnena i nezatvorna, a po položaju su bliski – *f* se ostvaruje u posljednjoj točki šuštavog pojasa a *v* u prvoj točki zvonkog, kad je posrijedi početni dio sloga (*sf*-inga, *vr*-ijeme), a u završnom dijelu sloga *f* dolazi prije zatvornih suglasnika (*li-ft*); *f* se, prema tome, ne javlja ispred šuštavih suglasnika u predslogotvornom dijelu ni iza šuštavih suglasnika u završnom dijelu, a tako se *v* i *v*; ali upravo stoga što zauzima u osebnim šuštavim skupovima na početku sloga drugo mjesto, *f* se ne ostvaruje iza zatvornih *T* i *K*, koji zauzimaju isto mjesto u običnim šuštavim skupovima: *sf*-era, *sf*-inga, *st*-o, *sk*-ok, *zd*-enac, *zg*-oda; *v* je, naprotiv, ostvariv iza zatvornih suglasnika: *tv*-oja, *kv*-as, *dv*-ije, *gv*-ožde; *f* i *v* nemaju istu položajnu vrijednost, pa zato ne oblikuju pravu opreku; između spomenutih glasova postoji i bitna fiziološka razlika: šuštavi su suglasnici u glasnom govoru istodobno bezvučni i jaki ili zvučni i slabi (bezvučnost i jačina te zvučnost i slabina idu zajedno i ne predstavljaju dva posebna obilježja); tako je *f* bezvučan i jak u istom smislu kao *p*, a *v* može biti istodobno bezvučan i slab, što ga približuje ostalim zvonkim suglasnicima.

19. Struktura sloga i razdioba pojedinih zvukovnih obilježja mogu nam objasniti i dobar dio glasovnih promjena. Poznato je da su svi slavenski jezici nekad imali samo otvorene slogove. Pošto su oslabili nekadašnji poluglasi, koje ćemo ovdje označiti kružićem °, pojavile su se u sustavu nove suglasničke skupine. Oslabljeni je poluglas u našem jeziku zamijenjen samoglasnikom *a* tamo gdje slijedeći slog sadrži također poluglas: *p*^o-*s*^o, *l*^o-*v*^o, *l*^o-*ž*^o postaje *pas*, *lav*, *laž*; u ostalim položajima ° se gubi: *ra*-*d*^o, *p*^o-*sa* postaje *rad*, *psa*. Gubljenje poluglasa ima dvojaku posljedicu: pored novih suglasničkih skupova kao *ps*-, javljaju se i zatvoreni slogovi kao *ra*-*d*.

Zanimljivo je, međutim, da svi novonastali skupovi nisu doživjeli istu sudbinu: jedni su sačuvani, a drugi preobličeni ili uklonjeni. Naše gramatike kažu da su sačuvani oni skupovi koji su »laki za izgovor«, a izmijenjeni oni koji su »teški za izgovor«. Pitanje je, naravno, kako se težina izgovora određuje. Pripadnici naše jezične zajednice smatraju da je teško izgovoriti *krvi* kao jednosložnu riječ s neslogotvornim *r*, pa zato vrše podjelu na slogove *kr-vi*. Nama su teški za izgovor početni slogovi *mgl-*, *lv-*, *lž-*, pa mjesto *mglā*, *lži*, *lva*, kako bi moralo biti po pravilu od *m^o-glā*, *l^o-ži*, *l^o-va*, kažemo *maglā*, *laži*, *lava*, tj. zamjenjujemo poluglas samoglasnikom *a* i tamo gdje bismo očekivali gubljenje slogotvornog člana. Ali ono što je nama teško drugima se čini lakim ili bar podnošljivim. Znači li to da Rusi ili Poljaci imaju govorela ustrojena drukčije nego Hrvati ili Srbi? Takva pretpostavka nije vjerojatna. Dijete jugoslavenskog podrijetla rođeno u Sovjetskom Savezu izgovorit će *mglā*, *nprav* bez ikakvih poteškoća ako mu je prvi jezik ruski.

Lakoća izgovora zavisi od navika stečenih u ranom djetinjstvu ili, kad je posrijedi strani jezik, od navika stečenih kasnije. Svaki je fonološki sustav skup zvukovnih obilježja i skup pravila po kojima se ta obilježja spajaju u veće cjeline: glasove, slogove, riječi . . . Zahvaljujući pravilima, jezik postaje uređen ili ustrojen: stanoviti su spojevi dopušteni i smatraju se ispravnim, a stanoviti su opet zabranjeni i smatraju se pogrešnim. Budući da zajednica (roditelji, nastavnici, sugovornici) lakše prihvaća sljedove oblikovane po ustaljenim pravilima nego sljedove koji odstupaju od njih, ispravno postaje s vremenom obično i ne predstavlja pri izgovoru naročite poteškoće, čak i onda kad su u pitanju fiziološki zamršeni spojevi kao slog *čvrst*.

20. U početnom dijelu sloga, šuštavi se suglasnici u našem jeziku ostvaruju prije zvonkih (t. 9). Kad dvosložni oblik *l^o-ži* postane, nakon gubitka poluglasa, jednosložan: *lži*, zvonki se *l* nalazi ispred šuštavog *ž*, te dobivamo nedopušteni skup *lž-*. Takav se skup mora ukloniti jer nije u skladu sa strukturom sloga. Postoji više načina na koji se nedopustivi skupovi uklanjaju iz sustava.

Jedan je način zamjena poluglasa ^o samoglasnikom *a* i tamo gdje bi ^o morao iščeznuti. Po tom postupku dobivamo oblike *laži*, *lagati*, *lažica* mjesto *lži*, *lgati*, *lžica*. Neispravni poredak zvonkih i šuštavih suglasnika imali bismo i u riječima kao *mhovina*, *vši*, *vpiti*, *vzduh*, *mći*, *snha*. Odvajanjem zvonkog suglasnika od šuštavog, dobivamo dopustive sljedove *mahovina*, *vaši*, *vapiti*, *vazduh*, *maći*, *snaha*.

Drugi je način premetanje suglasnika: slijed se zvonki + šuštavi zamjenjuje slijedom šuštavi + zvonki. Tako od *lžica*, *vsega*, *vsa*, *mžiriti*, *mžul* nastaje *žlica*, *svega*, *sva*, *žmiriti*, *žmul* ili *žmuo*, gdje šuštavi suglasnik dolazi po pravilu ispred zvonkog. Premetanjem je i *črstv*, sa zvonkim *v* u dočetnom rubnom

kao *sel-ba* → *so-ba*. U riječima *uši*, *utorak*, *udovica*, *upiti*, *uzduh*, *v* je na kraju sloga prešlo u *u*, otprilike onako kao što je u riječi *igla j* postalo *i*. Suglasnik se *v* razvio iz polusamoglasničkog dvousnenog *w*, koji je bio zapravo neslogotvorno *u*. Skupovi *j^o*- i *w^o*- doživljavaju istu sudbinu u položaju ispred suglasnika: ili ^o postaje *a*, ili ^o iščezava a neslogotvorni *j* i *w* postaju slogotvorni. Sljedovi kao *j^o-g^ola* i *w^o-zduh^o* daju po prvom postupku *ja-gla* i *va-zduh*, a po drugom *i-gla* i *u-zduh*.

21. U zvonkom suglasničkom pojasu ispred slogotvornog člana usneni se suglasnici *m* i *v* ostvaruju prije neusnenih *r*, *l*, *n* itd. Ispravni su skupovi kao *mr*, *ml*, *mn*, *vr*, *vl*, a nedopustivi skupovi u kojima su oba člana neusnjeni suglasnici i skupovi u kojima se neusnjeni ostvaruje prije usnenog (t. 10, 15–16). Zato se u sustavu ne mogu održati skupovi kao *nr*- i *lv*- ni riječi kao *nrv*, *nrvst*, *nrijestiti*, *lva*. Spomenuti se skupovi rastavljaju samoglasnikom *a*: *na-rav*, *na-rast*, *la-va*. Skup *nr*- može postati pravilan i tako da se zubni, neusnjeni početni suglasnik pretvori u usneni, *nr*-ijestiti → *mr*-ijestiti.

U šuštavom pojasu, suglasnički su skupovi prazni, jednočlani ili dvočlani (t. 9–11). Tamo gdje bi gubitak poluglasa ^o imao za posljedicu tročlane šuštave skupove: *st^o-lo*, *dšt-ica* (od *st^o-klo*, *d^o-štica*), ^o se zamjenjuje samoglasnikom *a*: *staklo*, *daštica*, ili se skup pojednostavljuje, postaje dvočlan: *sk-lo*, *št-ica*.

Pored pravilnih i nepravilnih skupova postoje i osebujni, tj. takvi koji se smatraju dopustivim, ali iznimnim (t. 14). Za njih bismo mogli reći da su stilistički obojeni, jer predstavljaju novine koje se u sustavu još nisu potpuno ustalile ili starine koje još nisu iščezle. Nepostojanost osebujnih i zastarjelih veza očituje se u dvojakostima: *tko* i *ko*, *tkanica* i *kanica*, *ptica* i *tica*, *kći* i *ći*, *pčela* i *čela*, *pšenica* i *šenica*, *bzova* i *zova*.

U zvonkom su pojasu osebujni skupovi oni u kojima je unutarnji član nosni suglasnik (t. 15). Zato se pored *mnogo* govori i *mlogo*, a pored *mnjah* *mljah*. Ako su *mn* i *mnj* osebujni skupovi, sljedovi su *vn* i *vnj*, u kojima nezatvorni član dolazi prije zatvornog, na granici osebujnog i zabranjenog: mjesto *vnuk* imamo *unuk*, ali skup se *vn*- čuva u prezimenu *Vnuk*.

22. Glavna je količina obavijesti sadržana u suglasničkim skupovima na početku sloga. Spojevi su iza slogotvornog člana siromašniji s obzirom na broj mogućnosti, a u isti mah i manje otporni na promjene (t. 12). Završni se skup prilagođuje početnom po zvučnosti: *svat-ba* → *svad-ba*, a često i po mjestu izgovora: *hin-ba* (hiniti) → *him-ba*, *pam-titi* → *pan-titi*, *hum-ka* (humak) → *hun-ka* (sa stražnjonepčanim *n* kao u *danguba*).

Budući da je količina obavijesti u završnom dijelu sloga neznatna i ugrožena, u jeziku je vidljiva težnja da se ta obavijest sačuva prenošenjem u sigurniji predslogotvorni pojas. Tako od *ar-kidakon*, *baj-rak*, *puk-ša* dobivamo, nakon

pomicanja slogovne granice, *a-rkidakon*, *ba-jrak*, *pu-kša* te nakon premetanja nedopuštenih i osebujujnih skupova *a-kridakon*, *ba-rijak*, *pu-ška*. Po istom postupku dobivamo i *ka-plar* ili *ka-pral* mjesto *kal-par* ili *kar-pal*. Pretvaranjem zatvorenog sloga u otvoreni objašnjava se i pučki izgovor *vo-dje* (*vo-de*) umjesto književnog *ov-dje*.

U velikom broju tudica slijed je *samoglasnik + r* zamijenjen slogotvornim *r*, čime je zatvoreni slog pretvoren u otvoreni *kr-tola* mj. *kar-tola* (njem. *Kartoffel*), *kr-cati* mj. *kar-cati* (tal. *carcare*), *mr-kva* mj. *mor-kva* (stujem. *morha*), usp. i *mr-nar* pored *mor-nar*. S tim je u vezi i prijelaz suglasnika *l* u *o* na kraju sloga: *sel-ba* → *se-o-ba*.

Zatvorni usneni fonem *P* ne može supostojati sa zvonkim usnenim *v* u okviru skupa što pripada istom slogu (t. 13–14). U skladu s tim riječ se *obveza* dijeli na slogove ovako: *ob-ve-za*. Želimo li ukloniti zatvoreni slog *ob* i nedopušteni skup *bv*, suglasnike *b* i *v* moramo rastaviti: *o-ba-ve-za*. Ukidanje nedopuštenih veza i uklanjanje zatvorenih slogova ima često za posljedicu pojednostavljanje suglasničkih skupova: *ob-vlak*, *ob-vičaj*, *ob-vjesiti*, *ob-vratiti* → *o-bvlak*, *o-bvičaj*, *o-bvjesiti*, *o-bvratiti* → *o-blak*, *o-bičaj*, *o-bjesiti*, *o-bratiti*.

23. Pomak slogovne granice i uklanjanje nedopustivih skupova mogu nam objasniti i pojavu glasa *f* u književnom sustavu. Slijed *up^ovati* postaje nakon ispadanja poluglasa *up-vati*, kao *ob-veza* ili *ob-vjesiti*, a nakon pomaka granice *u-pvati* kao *o-bvjesiti*. Zvonki *v* prilagođuje se po zvučnosti šuštavom *p* i postaje bezvučan (t. 7). Budući da skup *usneni + usneni* nije moguć u okviru istog sloga, slijed se *pv*- pojednostavljuje u *f*, koji nasljeđuje od *v* nezatvornost i zubno-usnenost a od *p* jačinu i šuštavost.

Suglasnik se *f* razvio i pojednostavljenjem skupa *hv* u riječima kao *fala* (hvala), *kafa* (kahva), *ufatiti* (uhvatiti). I tu se slabi i zvonki *v* prilagodio po zvučnosti jakom i šuštavom *h*, a zatim se skup pojednostavio u *f*, koji je jak i šuštav kao *h* te zubno-usnen kao *v*. Ali na našem su jezičnom području u upotrebi dva glasa *h*. Jedan je tjesnačan, šuštav i jak, a tvori se pri mekom nepcu kao *k*. Drugi je grlen i slab te ima svojstva haka. Takvo se slabo *h* u mnogim govorima gubi, naročito u dvočlanim skupovima. Ako u riječi *kahva* imamo slabo *h*, jednačenje će po zvučnosti biti unazadno, što se zbiva uvijek kad u slijedu nalazimo suglasnike iste vrste: dva jaka ili dva slaba. Zvučno *h* u *hv* još će više oslabiti i iščeznuti, pa od *kahva* nastaje *kava*.

U običnim šuštavim skupovima, drugi je član zatvorni suglasnik *P*, *T* ili *K* (t. 13). U osebujujnim skupovima, drugi član može biti tjesnačan; odnos *K : H* u sljedovima kao *-SK : -SH* (*sk-oro* – *sh-odan*) ima izgled opreke. Ali ta je opreka više stilistička nego fonematska, jer ukazuje na razliku između običnog, stilistički sivog, i osebujujnog, stilistički obojenog. Odnosu *K : H* odgovara odnos *P : F*, kad su u pitanju usneni suglasnici. Uvođenje fonema *F* u sustav ima za posljedicu uopćavanje odnosa *obični : osebujni*. Osebujujnost se fonema *F* i *H*

U jednom slučaju, navedeni glasovi mogu zauzimati položaj svojstven zatvornim suglasnicima: *sp*-oj – *sf*-inga, *sk*-up – *sh*-odan, a u drugom položaj svojstven tjesnačnim suglasnicima: *li*-ft – *li*-st, *gvi*-ht – *pri*-št. Prisutnost jedinica *F* i *H* ukida izbor između zvučnosti i bezzvučnosti na razini šuštavog pojasa. Osebnost dvočlanih *sf*, *sh*, *ft*, *ht* i jednočlanih *f*, *h* u odnosu na *st*, *sp*, *št* i *t*, *p* izbija na vidjelo i onda kad se razmotre riječi u kojima se javljaju *F* i *H*. Te su riječi u većini slučajeva stilistički obojene – onomatopeje, tuđice, knjiške kovanice: *fićukati*, *hukati*, *sfera*, *sfinga*, *shema*, *shizofrenija*, *lift*, *gviht*, *shodnost*, *fokus*, *hemija* ... Upravo stoga što opreke *P – F* i *K – H* nisu fonematski «čiste», postoje dvojakosti kao *drhtati* – *drktati*, *hemija* – *kemija*, *opsajd* – *opsajd*.

Stilističkim oprekama *P – F* i *K – H* odgovarala bi opreka *T – S*. Budući da u našem jeziku nema udvojenih suglasnika u okviru istog sloga, osebnost je skup *SS* zamijenjen skupom *SC*, gdje afrikata zauzima mjesto neostvarivog tjesnačnog suglasnika: *scena*, *scenograf*, *scenarij*, *sceptar* ...

24. Ako vodimo računa o fonološkoj vrijednosti zvukovnih obilježja, jasnija će nam biti i pojava poznata pod imenom »jednačenje suglasnika po načinu tvorbe«. Tjesnačni suglasnici *s*, *š*, *z* i *ž* pretvaraju se ponekad u afrikate *c*, *č*, *dz* i *dž* ispred zatvornih suglasnika. Mjesto *sklo*, *škola*, *bridzgati*, *vježba* neki izgovaraju *cklo*, *čkola*, *bridzcati*, *vjedžba*. Takav se izgovor, istina, ne smatra književnim, ali istu pojavu vidimo i u riječi *kocka*, gdje *c* zamjenjuje *s* – *koska*, postalo od *kostka* pomicanjem slogovne granice: *kost-ka* → *ko-stka* i pojednostavljenjem nedopuštenog skupa *stk*-. Jednačenje po načinu tvorbe znači približavanje tjesnačnog suglasnika zatvornom, jer afrikati, kao što je poznato, počinju zatvorom: *c* = *t-s*, *č* = *t-š*, *dz* (izgovoreno kao jedan glas) = *d-z*, *dž* = *d-ž*.

Jednačenja se lakše vrše tamo gdje nisu u pitanju opreke, izbor između postojećih mogućnosti. Budući da u šuštavom pojasu postoji mogućnost izbora između zvučnosti i bezzvučnosti, a u zvonkom suglasničkom pojasu takva izbora nema, zvonki se suglasnici prilagođuju šuštavim. U običnim šuštavim skupovima, odnos je *tjesnačni : zatvorni* značajan za protivštine (t. 18). Prisutnost tjesnačnosti u jednočlanom skupu: *si-nuti*, znači da je drugi član odsutan, a prisutnost zatvornosti ukazuje na činjenicu da je prvi član odsutan: *ki-nuti*. Glasovi *s* i *k* nisu u pravoj opreci, jer *s* je zapravo *-SØ*, a *k* je *-ØK*, što se vidi po riječima kao *ski-nuti*, gdje su oba člana ostvarena. Uloga je tjesnačnosti i zatvornosti važnija onda kad su posrijedi jednočlani šuštavi skupovi: ta nam obilježja tada pokazuju koje mjesto u slijedu nije popunjeno. Kad su oba mjesta popunjena, razlika između prvog i drugog člana izražena je u govoru vremenski, pa tjesnačnost i zatvornost postaju zalihosne (pretkažljive) veličine. U skupovima *sk*-, *šk*-, *zg*-, *žb*-. početni suglasnici *s*, *š*, *z*, *ž* nisu u opreci s afrikatama

c, č, dz, dž, jer su afrikati u dvočlanim skupovima obavijesni samo onda kad zauzimaju drugo mjesto i kad se suprotstavljaju zatvornim suglasnicima: *sc-ena*, *šč-epati* – *st-ijena*, *št-it*. Zalihosna se tjesnačnost može zamijeniti zalihosnom istog sloga, slijed se *pv-* pojednostavljuje u *f*, koji nasljeđuje od *v* nezatvornost ostaje isti, a neizmijenjeno ostaje i značenje.

Jednačenje po načinu tvorbe može imati za posljedicu pojavu zvučnih afrikata u višečlanim skupovima. Ali *dz* i *dž* postaju ostvarivi i u jednočlanim skupovima, čak i onda kad nisu posrijedi pokrajinske riječi ili tuđice: *dzora*, *midzerija*, *džem*, *džamija*. U sljedovima kao *injekcija*, *odsvirati*, *podšišati*, *nadzor*, *nadživjeti*, dva su izgovora načelno moguća: *in-jekcija*, *ot-svirati*, *pot-šišati*, *nad-zor*, *nadživjeti* ili *i-njekcija*, *o-cvirati*, *po-čišati*, *na-dzor*, *na-dživjeti*. Kad skupovi *n-j*, *t-s*, *t-š*, *d-z*, *d-ž* nisu rastavljeni slogovnom granicom, postaju jednočlani i izgovaraju se kao jedinstveni glasovi *nj*, *c*, *č*, *dz*, *dž*.

25. I zvučni afrikati *dz*, *dž*, i bezvučni tjesnačni suglasnik *f* mogu se pojaviti u slijedu na sličan način: pomakom slogovne granice i stapanjem dvaju glasova u jedan – *pod-zemni*, *pod-žeći*, *up-vati* → *po-dzemni*, *po-džeći*, *u-fati*. Fonološka vrijednost tih glasova, unatoč sličnom podrijetlu, ostaje različita. Suglasnik *f* predstavlja obogaćenje sustava novom jedinicom *F*, koja – isto kao i *H* – ukida izbor između zvučnosti i bezvučnosti na razini šuštagov pojasa. Afrikati *dz* i *dž*, naprotiv, nemaju vrijednost posebnih fonema. Jer zvučnost i bezvučnost obilježavaju, kako smo već istakli (t. 11–12), šuštavi skup kao cjelinu. Fonemi kao *P*, *T*, *K*, *S*, *Š* postaju zvučni ili bezvučni u slijedu zato što pripadaju zvučnom ili bezvučnom pojasu, otprilike onako kao što samoglasnici *a*, *e*, *i*, *o*, *u* postaju u slijedu naglašeni ili nenaglašeni zato što pripadaju naglašenom ili nenaglašenom slogu. Pojava zvučnih afrikata *dz* i *dž* znači zapravo da je ukinuta jedna zabrana: ostvarenje fonema *C* i *Č* nema više za posljedicu nemogućnost izbora između zvučnosti i bezvučnosti na razini šuštagov skupa.

Budući da je naša ortoepija slabo razvijena, teško je utvrditi pravu narav fonema *C*. Ako je u književnom sustavu pravilan samo izgovor *nad-zor*, *nadžirati*, *nad-zornik*, *pod-zeman*, onda *C* ide usporedo s jedinicama *F* i *H*, te imamo obavezno *-C*, *-F*, *-H* (t. 13). Ako je u književnom sustavu dopušten i izgovor *na-dzor*, onda *C* može biti *—C* i *+C*, te se vlada kao i ostali afrikati. *Č* i *Ć*, koje su *—Č* ili *+Č*, *—Ć* ili *+Ć*.

26. Budući da su u jeziku sve pojave međusobno povezane, fonološku vrijednost glasa *v* nisam mogao utvrditi drukčije nego utvrđivanjem fonološke vrijednosti glavnih suglasničkih obilježja u okviru sloga.

Tri naoko jednostavna pitanja: a) je li *v* zvonki glas? – b) je li *v* zvučni glas? – c) jesu li *f* i *v* parnjaci? – pakazala su se u stvari prilično zamršenim. Podjela zvučnosti na fonetsku i fonematsku omogućuje nam da jasno razlikujemo šuštave i zvonke glasove: prvi se u glasnom govoru mogu poistovjetiti s drugim glasovima, dok drugi, iako su fonematski jednaki, ne mogu biti poistovjeteni s tim drugim glasovima. U ovom slučaju, iako su *f* i *v* parnjaci, oni se ne mogu poistovjetiti s drugim glasovima, jer su zvučni i zvonki, dok su drugi, iako su fonematski jednaki, bezvučni i bezzvoni.

što zvonki glasovi ostaju prepoznatljivi u zvučnoj ili bezvučnoj okolini, oni se s obzirom na rad glasnica, uvijek prilagođuju šuštavim suglasnicima.

Ali takav zaključak ubrzo se pokazao neispravnim. Šuštavi suglasnici *f* i *h*, koji nemaju zvučnih parnjaka, također su neodređeni u odnosu na titranje glasnica, te ih ne smijemo smatrati fonematski bezvučnim jedinicama. Očekivali bismo, prema tome, da se *f* i *h* u slijedu ponašaju kao zvonki glasovi, tj. da se s obzirom na zvučnost prilagođuju suglasnicima koji su fonematski zvučni. To, međutim, u našem jeziku nije slučaj. Ispred *f* i *h* zvučni se suglasnici ne mogu ostvariti. Da bismo shvatili tu pojavu, valjalo je pretpostaviti da zvučnost i bezvučnost nisu fonematska obilježja već obilježja značajna za odsječak slijeda koji je veći od fonema. Spomenuta obilježja svojstvena su šuštavim pojasima, početnom i završnom. Nema, dakle, jednačenja po zvučnosti između pojedinih glasova, već postoji jednačenje po zvučnosti između skupova. Završni skup, koji je slabo obavijestan, prilagođuje se početnom skupu, koji je znatno obavjesniji.

Pošto je utvrđeno da pojedina obilježja nisu svojstvena fonemima već čitavim pojasima te da se vladaju kao valovi, i pošto je utvrđeno da neka obilježja služe za oblikovanje protivština, izbila je na vidjelo činjenica da su fonematska obilježja rjeđa nego što se to obično misli: fonemi su skupovi crta koje imaju svojstva čestica i služe za oblikovanje opreka. Među oprekama treba razlikovati prave od prividnih. Prave su one u kojima se vrši izbor između crta ostvarivih u istom položaju. Kako stanoviti položaji mogu ostati prazni, prave se opreke dadu odrediti tek uspođivanjem skupova u kojima je broj praznih mjesta sveden na najmanju moguću mjeru. Na osnovi riječi kao *s-ok*, *t-ok*, *v-oz*, *r-ok*, dalo bi se zaključiti da vršimo izbor između *s*, *t*, *v* i *r*, ali nam riječi kao *stv-ar*, *str-ah* i *svr-ab* pokazuju da je svaki od četiriju suglasnika vezan uz posebni položaj: *s-t-v-r*.

Kao što je važno lučiti prave opreke od prividnih, tako je važno i razlikovati čiste fonematske opreke od stilističkih. Odnos *f* – *p*, tjesnačni – zatvorni (*sf-inga* – *sp-is*), predstavlja opreku, koja je u stvari preobličena protivština; u običnim skupovima tjesnačnost i zatvornost supostoje, a nisu posljedica izbora osnovanog na isključivanju: *sp-or*, *št-it*. Odnos *t* : *k*, zubni – nepčani (*th-ati*), predstavlja protivštinu, koja je zapravo preobličena opreka; u običnim skupovima, zubnost i nepčanost ne supostoje kad su u pitanju zatvorni suglasnici nego se uzajamno isključuju: *str-ojiti* – *skr-ojiti*. Osebujno se određuje po običnom, kao odstupanje od pravila ustaljenih čestom upotrebom, pa je zato fonostilistika sastavni dio fonologije. Kad proučavamo jezični sadržaj, jasno

razlikujemo »pravo« (obično) i »preneseno« (osebujno) značenje: *glava* na ramenu – *glava* obitelji. Prirodno je, dakle, da sličnu razliku utvrdimo i onda kad proučavamo jezični izraz.

Proučavati jezične pojave kao skup međusobnih zavisnosti i kao suvislo uređenu cjelinu nije jednostavan posao. Zato će čitalac kojemu postignuća suvremene lingvistike nisu poznata vjerojatno pomisliti da je ovaj članak težak. Učenjak je sličan pjesniku, za kojeg Cocteau kaže da mu nije svrha izložiti na zamršen način ono što je jednostavno, već iskazati na najjednostavniji način ono što je zamršeno. Jezična je znanost složena jer joj je predmet složen. Ako treba uložiti mnogo truda da se shvati razdioba zvukovnih obilježja u okviru sloga i njihova uloga u priopćavanju, uloženi trud nije uzaludan: prividno raznorodne pojave kao prijelaz *š* u *č* (*školjka* – *čkoljka*), pretvaranje *l* u *o* (*sel-ba* – *se-o-ba*), stapanje skupa *pv* u *f* (*up-vati* – *u-fati*) i niz drugih (t. 19–25) pretvaraju se u posljedice istog uzroka – zakona po kojima se osnovne zvukovne crte spajaju u veće cjeline.

ETNICI I KTETICI U PRAVOPISNOM RJEČNIKU

Stjepko Težak

U jednom je intervjuu Miroslav Krleža izjavio: »Otkad pišem, 16 pravopisa se izmijenilo. Ja upotrebljavam pravopis iz 1913. pa nitko nije primijetio, a uostalom, ako je i primijetio — vrlo važno!«¹ Njegova me izjava podsjetila na moj sukob s pravopisima. Mogao bih Krležu parafrazirati: Između objelodanjivanja dviju knjiga o Ozlju² izmijenilo se pet-šest pravopisa, koji su propisivali etnik *Ozljanin* (prema kome valja podrazumijevati i *Ozljanka*)³, a ipak su pisci tih knjiga (među njima sam i sâm) pisali *Ozaljčanin* (*Ozaljčanka*).

Pravopisna sudbina ozaljskog etnika nije osamljena. Prema toponimu *Krašić* propisuje se etnik *Krašićanin* iako su žitelji poznatog sela u podžumberačkoj krajini *Krašćanci*.⁴ Tako se sami zovu, tako ih zovu susjedi iz okolnih sela, a tako ih nazivaju i pisci koji znalački o njima pišu.⁵

Analogno s *Čakovec* — *čakovački*, *Kumrovec* — *kumrovački*⁶ ktetik od *Vrbovec* morao bi glasiti *vrbovački*, a ipak nas s televizijskih ekrana i naljepnica na konzervnim limenkama PIK Vrbovec mami *vrbovečka pašeta*.

¹ Miroslav Krleža, intervju Steve Ostojića, *Oklo*, 11. srpnja 1973.

² E. Laszowski, *Grad Ozalj i njegova okolina*, Zagreb, 1929.; *Ozalj, turistički vodič*, Ozalj, 1971.

³ D. Boranić, *Pravopis hrvatskoga ili srpskoga jezika*, Zagreb, 1947.; *Pravopis hrvatskosrpskog jezika*, školsko izdanje, MH – MS, Zagreb, 1962.

⁴ *Pravopis hrvatskosrpskoga književnog jezika*, MH – MS, 1960. (Ako se radi o kojem drugom *Krašiću*, valjalo je to navesti!)

⁵ Juraj Čuk, *Krašićka seljačka buna godine 1830.*, Zagreb, 1954.